

SERES Attila

**tudományos munkatárs
MTA BTK Történettudományi Intézete**

**Research Fellow
Institute of History Research Centre of Human Arts,
Hungarian Academy of Sciences, Budapest, Hungary
e-mail: seres.attila@btk.mta.hu**

**MAGYAR „ENKLÁVÉ”
A MOLDAVAI CSÁNGÓK NAGY-ROMÁNIA
MEGALAKULÁSÁNAK ÁRNYÉKÁBAN**

*A HUNGARIAN “ENCLAVE”
THE HUNGARIAN CATHOLIC “CSÁNGÓS” IN MOLDAVIA
IN THE SHADOW OF GREATER ROMANIA’S FORMATION*

ABSTRACT

The Csángó people, a Hungarian Catholic ethnic group living East of the Carpathians outside the Hungarian state borders, has been living under strong assimilation pressure from the second half of the 19th century, stimulated by different, century-long historical, economic and social processes, and by the repressive politics of the evolving modern Romanian nation-state. The paper describes how the life of the Hungarian ethnic group in Moldavia evolved during the First World War, examining it mainly from the perspective of the „mother country”. The author examines how the Austro-Hungarian Monarchy’s victory over Romania in 1916–1917, and the subsequent military-political shift in power changed scholarly thinking and political willingness in Hungary, what kind of ideas and plans were born to reintegrate the Csángó people of Moldavia into the Hungarian nation. The socio-political concept devised by ethnographer István Györffy, and the Hungarian political elite alike could imagine – if necessary – the relocation of the people speaking Hungarian and preserving their Hungarian identity to Hungary, but in the political constellation following Romania’s defeat in 1916–1917 priority was given to the expansion of the authority of the Hungarian Catholic Church organization, that is to the strengthening of the identity of the religious Csángó people in terms of language and religion. The government took steps to achieve this goal.

Kulcsszavak: moldvai csángók, első világháború, nemzetépítési küzdelem Magyarország és Románia között, Györffy István, Jászvásári (Iași-i) Katolikus Püspökség

Keynotes: Hungarian Csángós in Moldavia, First World War, nation-building rivalry between Hungary and Romania, István Györffy, Catholic Episcopate of Iași (Jászvásár)

1. Bevezetés

A magyar történeti közgondolkodásban a reformkor kezdetétől különleges helyet foglalt el a középkor óta az ország határaitól keletre élő magyar katolikus népcsoport, a moldvai csángók múltja és sorsának alakulása. A Moldvában a XIII. században megtelepült és a XV. századtól különböző menekült csoportokkal feltöltődő etnikum, elszigetelt helyzete ellenére, megőrizte anyanyelvéhez és vallásához kötődő népi azonosság-tudatát. Mégis ez az elszigeteltség lett az oka annak, hogy a csángóság kirekedt a modern nemzetté válás folyamatából, s a magyar történelmen a középkori magyar királyság szétesése után végigvonuló, a magyarság öntudatosabb és szervezettebb csoportjai által átörökített államiság eszméje nem gyakorolt rájuk hatást. A csángók által lakott területen¹ – annak a Kárpátoktól keletre való elhelyezkedése, és ebből fakadóan a magyar etnikum Kárpát-medencei törzsterületéhez képest periférikus jellege miatt – a magyar nemzeti–kulturális fejlődés csak a szórványosan mindvégig jelen lévő misszionáriusok, illetve a betelepedések és ezzel együtt a XVII–XVIII. századtól a székelységet és a moldvai magyar katolicizmust összekapcsoló szálak (például a csíksomlyói búcsú, „diákság” intézménye² stb.) révén éreztethette a hatását.

A XIX. század második felében létrejövő román nemzeti egységállam represszív politikát követett, melynek célja a nemzetépítés folyamatát akadályozó idegen népcsoportok és kisebbségek beolvasztása volt. A dualista korszakban a magyar kormányok közül az asszimilációs folyamat megállítására irányuló, tevőleges helyszíni beavatkozásra csak Bánffy Dezső kabinetje tett kísérletet. Az alulról jövő társadalmi követelések hatására és az Osztrák–Magyar Monarchia diplomáciai kara felől érkező kedvező jelzésekre reagálva megpróbálta elérni, hogy az önállósuló Jászvásár (Iași) székhelyű moldvai katolikus egyházmegye területén magyar papokat vagy misszionáriusokat alkalmazzanak, illetve az ott megalakuló jezsuita és ferences teológiai intézetekben magyar tanárok oktathassák a tantárgyak egy részét. Ezt a halvány reményekkel kecsegtető akciót azonban később a közös külügyminiszter kívánságának megfelelően éppen a magyar miniszterelnök állította le, a román hatóságok részéről a

reciprocitás követelésétől tartva.³ Ezután a magyar állam közbelépésére csak a csángók archaikus dialektusaiban „nagy verekedésnek” nevezett első világháború idején, Románia 1916–1917. évi vereségét követően kerülhetett sor, amikor Magyarország a győztes fél jogán új követeléseket terjeszthetett be legyőzött ellenfelének.⁴ Tanulmányunkban elsősorban arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy ekkor a magyar állam ki tudta-e használni a háborús állapotokban rejlő lehetőségeket a csángók helyzetének javítása érdekében. Az erőteljes asszimilációs trendeket érzékelve a kortársak számára a kiinduló probléma az volt, hogy miként lehetne ezt az entitást megóvni a teljes elrománosodás veszélyétől és re-integrálni a magyar nemzeti közösség keretén belül. Világosan látható az is, hogy mindez nem választható el egy komplexebb kérdéskörtől, nevezetesen a XIX. századtól végletesen kiéleződő magyar–román nemzet-építési rivalizálásban az egyik fél etnikai-demográfiai és földrajzi potenciáljának másikkal szembeni megerősítésére irányuló törekvésektől.

2. A moldvai csángók társadalmi helyzete Romániában az első világháború előtt

Moldva magyarsága a XX. század legelején két nagy, egymástól a történeti eredet szempontjából is elkülöníthető tömbben élt. A magyar tudományos álláspont a legtöbb archaikus vonást megőrző szórványnak a Románvásár (Roman) környékén lévő falvakat tartja, amelyek feltehetőleg a tatárjárás után, a XIII. század második felétől alakultak ki a magyar királyok határvédelmi politikájának következtében („északi csángók”). Az itteni nyelvsziget központjának tekinthető Szabófalva (Săbăoni) és szűkebb környezete a csángóságra tradicionálisan jellemző magas népszaporulat következtében az évszázadok során népesség-kibocsátó vidékké vált, jórészt innen elszármazott telepések hoztak létre több közeli kolóniát, sőt, egy ettől a centrumtól jóval délebbre fekvő telepés falut (Ploscuțeni) is. A második, még számottevőbb csángó közösség a korabeli Bákó (Băcău) megye területén, döntően a Szeret és a Beszterce összefolyásától délre fekvő kistérségben formálódott ki. Az itteni etnikum központi magját feltehetőleg szintén a középkori magyar királyok telepítései során létrejött csoport alkotta („déli csángók”), amely folyamatosan keveredett a XVI. század vége óta több hullámban ide menekülő, költöző erdélyi székelyekkel, akik a Szeret középső folyása mentén lévő mellékfolyók (Tatros, Tázló) völgyeit is megszállták („moldvai székelyek” vagy „székelyes csángók”).⁵

A XX. század elején még minden bizonnyal több, mint száz olyan település létezett Moldvában, melynek lakói teljesen vagy legalább részben magyarok voltak. A századfordulón és a XX. század első két évtize-

dében a moldvai csángók lélekszámát a közzétett korabeli népszámlálási adatok és különféle becslések alapján lehet hozzávetőlegesen megítélni. Ehhez az első támpontot az 1899. évi román hivatalos összeírás szolgáltatja, amelynek során nem vették ugyan figyelembe a nemzetiségi viszonyokat, a felekezeti hovatartozást rögzítették, így a moldvai katolikusok száma – kerekítve – 90 ezer főben határozható meg. Igaz, tudható az is, hogy a felmérés során nem vettek figyelembe minden olyan települést, ahol – esetleg csak szórványban – magyarok éltek.⁶ Az egyik jászvásári plébános ugyanebben az évben 58 ezerre becsülte a magyarok számát, ami a teljes katolikus népesség közel kétharmadát tette ki.⁷ Az 1898–1902 között megjelent *Románia Nagy Földrajzi Szótára* című, tudományos igényű összeállított geográfiai szakmunka alapján sem lehet teljesen megbízhatóan rekonstruálni a csángók valós számát, de az állami adatgyűjtés hiányait e munka némiképp pótolhatja. Eszerint akkoriban a moldvai falvakban 26 ezer magyar anyanyelvű katolikus élt.⁸ Hasonló számadatot említ Gustav Weigand egyik könyvében: a századfordulón a mintegy 45 ezer magyar eredetű katolikus közül a szerző 30 ezerre becsülte azok számát, akik még értettek őseik nyelvén.⁹ A XX. században először 1912-ben hajtottak végre népszámlálást Romániában. Ennek alapján a Moldvában élő katolikusok száma – kerekítve – 98 ezerre rúgott. Ez az adat magában foglalta a mintegy nyolcezer főt számláló magyar állampolgárságú katolikust is, akikről külön lajstromot készítettek. Moldvában tehát az össznépességén belül, a XIX–XX. század fordulóján oda telepedett, és a még magyar honosságát megtartó székelységet is beleszámítva a katolikus népesség a – szintén kerekítve – 2 millió 140 ezerre kimutatott összlakosság 2,2%-át alkotta.¹⁰ A csángóság valós számadatainak megállapításánál bonyolítja a képet, hogy a census során figyelembe vették a feltehetőleg túlnyomórészt magyar ajkú moldvai protestánsokat is, akik a terület népességének 0,3%-át tették ki.¹¹ Az ideiglenesen Romániában munkát vállaló erdélyi vendégmunkások egy része később visszatért hazájába, de jelentős lehetett a végleg letelepedett, s így a régebbi katolikus lakossághoz asszimilálódott, eredetileg idegen honosságúak létszáma is. A szakirodalmi eredményekre támaszkodva, a XIX. század második felében lejátszódó népesedési tendenciák figyelembevételével alaposan feltételezhető, hogy az első világháborút közvetlenül megelőző években a körülbelül 90 ezer főt kitevő, autochton, román állampolgárságú moldvai katolikus népességnek még 55–60%-os, relatív többséget jelentő hányada beszélt vagy legalább értett magyarul.

Mint említettük, a XVI. század első felében a középkori magyar állam széthullásával eltűnt a Moldvába települt magyarok mellől az a támasz, amely sokáig hatékony politikai és katonai védelmet biztosított számuk-

ra. Ezután a Kárpát-medence és Moldva között csak a megújuló migráció és a Kárpátokon túlra eljutó misszionáriusok révén jött létre összekötési hálózat, a XVIII–XIX. századi nagy nemzeti átalakulási folyamaton a csángók kívül maradtak. A spontán asszimilációs tendenciáknak kedvezett továbbá az a tény is, hogy Moldva magyarságát a történelmi viszonyokból fakadó csonka társadalomszerkezet jellemezte. A XIV–XV. században több korszakon át a Magyar Királyság hűbéresének számító Moldvai Fejedelemség gazdasági–társadalmi életében jelentős szerepet játszott a főleg iparosokból és kereskedőkből álló, helyi magyar városi polgárság, illetve a fejedelmi udvarban különféle tisztséget viselő magyar előkelő réteg. A meghatározó magyar társadalmi rétegek azonban az állandó török és tatár pusztítások, valamint a többségi román etnikum gyarapodása következtében fokozatosan kiszorultak a városokból, majd teljesen elsorvadtak. A magyar eredetű nemesség ugyanígy, még a középkor vége felé beolvadt a moldvai uralkodó elitbe. A fentiekkel szorosan összefüggő kérdés volt az egyházi és világi értelmiség hiánya, amely később fontos szerepet tölthetett volna be az egységessé kíváncsolódó magyar polgári nemzet felől érkező hatások adaptációjában.¹²

A lassú beolvadás irányába ható tényezőnek tekinthető, hogy a magyar eredetű falusi lakosság elvesztette korábbi privilégiumait. A moldvai vajdák ugyanis fokozatosan megfosztották őket a kezdetektől élvezett szabadparaszti jogállásuktól („răzeș”), ráadásul a faluközösségek által kezelt földek nagy részét ortodox felekezeti intézményeknek (kolostorok stb.) adományozták. A „részesség” elvesztése egy hosszú, már a XVII. század elején meginduló és a XIX. század első felében betetőződő folyamat volt.¹³ A szabadparaszti közösségekből kiemelkedők pedig – a nevek tanúsága szerint – beolvadtak a moldvai nemesi nemzetbe.¹⁴ A moldvai magyar társadalom ezért a XVIII–XIX. század fordulójára egy szinte kizárólag falusi parasztnépességből álló, homogén tömbbé változott. Az egységes román állam megalakulása után a hatalom következetesen alkalmazhatott represszív módszereket az ily módon kiszolgáltatottá vált népcsoporttal szemben, hiszen ebben a politikájában a XX. század eleji román társadalom támogatását is maga mellett tudta, amely „idegen zárványként” tekintett a csángók által lakott településterületre.¹⁵ Mindemellett a beolvasztásukra irányuló törekvéseket nemcsak a nacionalista érdekek diktálták, hanem a csángóságnak a környező román falvakétól eltérő, magasabb szintű termelési kultúrája és életviszonyai is.

A politikai érdekérvényesítés nemcsak a képzett értelmiségi elem és a politikai-gazdasági súllyal bíró előkelő rétegek hiánya miatt volt elképzelhetetlen, hanem a kisebbségi jogokat negligáló román joggyakorlatból fakadóan is. A román fejedelemségek egyesülését megelőző, 1857.

évi Ideiglenes Országgyűlésen a közvetett választójoggal rendelkező parasztküldöttek Roman megyében a katolikus Rab János szabófalvi bírót választották meg körzetük képviselőjének. Ezt az eredményt azonban a megyei prefektus és az ortodox püspök hivatalosan nem ismerte el: az orosz kormányzat által oktrojált Szervezeti Szabályzatra hivatkoztak, amely kizárta a politikai jogok birtoklásából a nem ortodox hitű egyéneket. Ez a törvényhozó testület végül elnapolta a liberális értelmiség által beterjesztett törvényjavaslatot a nem ortodox keresztények egyenjogúsítására.¹⁶ Az 1866. évi alkotmány garantálta ugyan a különböző vallásfelekezetekhez tartozó egyének politikai egyenjogúságát, de a gyakorlatban, például a közhivatalokban való alkalmazás terén mégis a magyar ajkúakkal szembeni kirekesztés érvényesült. A XIX. század végén meginduló polgári átalakulás részeként oktatási reformot vezettek be Romániában. Ennek során népiskolákat állítottak fel a moldvai csángó falvakban, amelyekben a tannyelv a román volt, és kizárólag román származású tanítók oktathattak. A közigazgatás átalakítása során a katolikus falvakba helyezett előljárók és falusi jegyzők döntően ortodox románok közül kerültek ki, akik nem ismerték a település lakóinak anyanyelvét, így a hivatalos adminisztráció közegeivel való kapcsolatteremtés mindenhol az államnyelv ismeretét feltételezte. Az államapparátus tehát az alkotmányos alapjogok mellőzése mellett a közigazgatásban és a közoktatás terén alkalmazott módszerekkel is a teljes beolvasztást kívánta elérni.¹⁷

Ugyancsak az elrománosodás irányába ható tényezőnek tekinthetjük, hogy a XIX. század végén a „Csángóföldön” megindult a vidék iparosodása, különösen a vasútépítés, illetve a földgáz- és kőolaj-kitermelés lendült föl. A regionális centrumokban, például a Bákó városában lévő ipari létesítmények magukhoz vonzották az addig viszonylag zárt csángó falvak férfitlakosságát, ami a homogén etnikum fellazulásával járt együtt. Ezt az elvándorlási folyamatot erősítette, hogy a csángók körében hagyományosan magas születésszám következtében a földbirtokok felaprózódtak, ezért a parasztcsaládok már nem tudták eltartani magukat kizárólag földjeik megműveléséből.¹⁸

Magyarország beavatkozásának esélyeit nagymértékben csökkentette a Vatikán magatartása. A XVI. századtól Moldva katolikus területei különböző, nem magyar befolyás alatt lévő püspökségek irányítása alá kerültek, amelyeknek azonban nem sikerült kiépíteniük egy szilárd struktúrával rendelkező egyházszerkezetet. A XVII. század elejétől ezért a missziós területnek nyilvánított Moldvában a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának kellett gondoskodnia a hitéletéről. Ezért kivétel nélkül idegen papok kerültek abba régióba, amely a Kongregáció számára is kulcsfontosságúnak mutatkozott, hiszen azokon a török megszállás alatt

álló vagy török hűbéri területeken, ahol az ortodoxia jelentette az ural-
 kodó vallási irányzatot, ez volt az egyik legszámottevőbb és legjelentő-
 sebb katolikus közösség. A „Csángóföld” tehát a nyugati kereszténység
 keleti perifériáján, ortodox többségbe ágyazva helyezkedett el, ugyanak-
 kor lakossága mindvégig makacsul ragaszkodott elődei hitéhez. Ez az
 „erődhelyzet” elvileg elősegíthette a katolicizmus pozícióinak további
 erősítését keleti irányba. Dacára annak, hogy a többszöri expanzív kísér-
 letek a hívek megtartásánál nem tudtak többet elérni, a Szentszék mind-
 végig napirenden tartotta a keleti területek uniójának tervét. A román
 nyelv latinítása az ott szolgáló olasz papság számára is nyilvánvaló volt,
 amely a csángók „romanizálása” által tudott volna hidat verni az ortodox
 többség felé. E koncepciónak egészen a román nemzetállam létrejöttéig
 lehetett is némi realitása, ezt követően azonban az egyébként is erős tár-
 sadalmi és politikai befolyással rendelkező ortodoxia olyan stabil pozí-
 cióra tett szert, ami lehetetlenné tette a helyzet megváltoztatását, az or-
 todox hívek tömeges áttérítését.¹⁹ A XIX. század második felében a
 Moldvát bejáró magyar utazók egyöntetűen annak a véleményüknek ad-
 tak hangot, hogy az olasz papság számára csak ürügy az unió hangozta-
 tása.²⁰ Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az ortodox hegémó-
 nia miatt az olasz misszionáriusok korábban sem nélkülözheték a feje-
 delmi, majd az egységesülés után az állami hatalom bizonyos fokú támo-
 gatását.²¹ Ilyen helyzetben csak valamiféle magyar vezetésű egyházi
 autonómia megléte szavatolhatta volna az asszimiláció megállítását,
 esetleg visszafordítását, ha döntő szerepet kap a csángóság számára
 kulcsfontosságú egyházi liturgia és oktatás magyar nyelvűségének meg-
 szervezésében és fenntartásában. Erre némi jog- és hivatkozási alapot kí-
 nált, hogy a középkori magyar állam bukásáig a moldvai területek az
 esztergomi érsekség felügyelete alá tartoztak. Ezután a Kárpátoktól ke-
 letre fekvő katolikus települések hitéletének megőrzéséről a XVI–XVII.
 század fordulójáig a csíksomlyói ferencesek gondoskodtak, akik Bákó-
 ban egy kolostort is létrehozottak.²² Valójában az 1884-ben létrehozott, s a
 közvetlenül Rómának alárendelt moldvai püspökség maga is elősegítette
 csángó híveinek beolvadását, egyrészt a magyar nyelv templomi haszná-
 latának adminisztratív tiltása útján, másrészt a saját papi utánpótlási bá-
 zisának kiépítését szolgáló teológiai képzés során, a román nyelv domi-
 nánssá tételével.²³

3. A moldvai csángó településterület a háború forгатagában

A román haderő 1916. augusztusi erdélyi betörése és az azt követő, csaknem egy évig tartó harcok a magyar lakosság életét kedvezőtlenül befolyásolták Moldvában. Leginkább azok a falvak szenvedtek nagy károkat, amelyek a Keleti-Kárpátok mentén húzódó frontvonalon, a hegylánc moldvai oldalán, vagy annak előterében, különösen a Gyimesi-szoros moldvai kijáratánál, a Tatros folyó stratégiainak számító kifolyása mentén feküdtek. A folyónak ezen a szakaszán futottak azok a közlekedési utak, amelyek az Aknavásár (Târgu Ocna) és Kománfalva (Comănești) vidékén lévő petróleum-kitermelő telepeket, illetve a sóbányákat összekötötték a román síkság nagyvárosaival.²⁴

A „Csángóföldön” ekkor lezajlott események rekonstruálására a szegényes magyarországi adatok mellett és romániai levéltári források hiányában némi támaszt nyújt Gazda József erdélyi szociográfus visszaemlékezések alapján összeállított forrásértékű riportkönyve. Az interjúalanyok tanúsága szerint a Fűrészfalva (Fereastră-Oituz) és Gorzafalva (Grozești) előtti védelmi rendszerek (lövészárkok, hadállások) kiépítését és megerősítését, egy osztrák–magyar–román konfrontációtól tartva, a román hadvezetés már 1915-ben megkezdte.²⁵ Miután a román hadsereget 1916 őszén kiverték Erdélyből, a Keleti-Kárpátokban stabilizálódó arcvonal áttörését mindkét fél, az osztrák–magyar–német és a vele szembenálló román, illetve a megsegítésükre bevetett orosz csapatok is többször megkísérelték. Ennek következtében az állandó ágyúzásnak kitett Gorzafalván, Fűrészfalván és Diószegen (Tuta) teljes falurészek pusztultak el, a lakosság nagy része elmenekült, egyrészt a frontvonaltól messzebbi, a csángó településterület belsejében fekvő katolikus falvakba, például Onyestre (Onești)²⁶ vagy Külsőrekecsinbe (Fundu-Răcăciuni), másrészt – a hadi helyzet változásának függvényében – a front magyar oldalára. Ilyen úton került például egy több mint száz főből álló gorzafalvi csoport Magyarországra, akiket végül Dél-Erdélyben internáltak.²⁷

A háború természetesen a „hátországi” csángó településeken is éreztette hatását, leginkább a román hadseregbe történő sorozások és az ott állomásozó, különféle orosz és román csapatok jelenléte folytán. Egyes beszámolók szerint a román haderőbe már a 17. életévüket betöltött csángó fiatalokat is elvitték,²⁸ feltehetőleg nem kifejezetten harci cselekményekben történő bevetés céljából, hanem különböző jellegű frontszolgálatra. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a felekezeti különbségeket nem ismerő korabeli román katonai szolgálat az elnemzetietlenítés egyik legkiválóbb terepének bizonyult. Ezt az is bizonyítja, hogy a sor-katonai idejüket letöltött csángó fiatalok szülőfalujukba visszatérve töb-

bé nem voltak hajlandók magyarul megszólalni.)²⁹ Egyes román és orosz hadtestek parancsnoksága főhadiszállásként olyan falvakat jelölt ki – például Dormánfalvát (Dărmănești) és Kománfalvát –, ahol nagy számban éltek csángók, a katonaságot pedig itt és a környező falvakban szállásolták el. A 9. orosz hadsereg egységeit Románvásár környékén helyezték el,³⁰ melynek vonzaskörzetébe éppen az északi csángó szóránnyelvételek tartoztak. Ezen a területen állandóvá váltak a rekvirálások, az orosz katonák elhajtották szinte a teljes állatállományt és beszedték a falusiak szállítóeszközeit.³¹

Súlyosbította a helyzetet, hogy a román hatóságok az 1917 tavaszára elfoglalt havasalföldi területekről elmenekült lakosságot moldvai táborokban és falvakban zsúfolták össze. Mivel az elveszített országrészből a gabonát s az élelmiszer-készleteket nem tudták elszállítani, ugyanakkor még a Moldvában állomásozó román és orosz seregeket is el kellett látni, az élelmezési helyzet egyre rosszabbodott. Az összezsúfolódott lakosság és katonaság együttélése folytán több helyen járványok pusztítottak a rossz higiéniai viszonyok között élő emberek körében.³² Akárcsak az ilyesfajta „tábori körülmények” által gerjesztett negatív hatások, a háborús traumához tartozott a család nélkül maradt árva gyerekek hirtelen megugró száma is. A Moldvában szolgáló olasz misszionáriusok megpróbálták összegyűjteni és a hagyományosan családcentrikus katolikus közösségekben elhelyezni a szüleiket elvesztett árvákat, mintegy 50–60 főből álló, tetemes csoportot osztottak szét a bogdánfalvi (Valea Seacă), léspedi (Lespezi) és lujzi-kalugari (Luizi-Călugara) családok között.³³

A román hadseregből fogságba esett magyar ajkú katolikus katonák Magyarországon kedvezőbb elbírálás alá estek, mint román nemzetiségű sorstársaik. Több adat is egybehangzóan arra enged következtetni, hogy az egyes csapatok vezetése, tolmácként alkalmazva őket, igyekezett kihasználni román és magyar nyelvtudásukat. Erre néhány utalást találunk a már idézett riportkönyvben.³⁴ Hazai levéltárakban folytatott kutatásaink során is bukkantunk erre utaló információra: a Belügyminisztérium 1916-ban és 1917-ben különleges bánásmódot írt elő a magyar fogságba esett csángó katonákkal szemben. Erre a tárca elnöki iratait lajstromozó mutatókönyvekben találtunk bejegyzést, magukat az ügyiratokat azonban, az időközben végrehajtott selejtezések miatt, nem sikerült megtalálnunk.³⁵

A praktikus szempontok mellett a különleges bánásmódot a Monarchia részéről feltehetőleg az is indokolta, hogy a magyarországi közvélemény a romániai katolikusokat már régóta harci erényeik alapján is számon tartotta. Ballagi Aladár történész például megemlítette, hogy 1887. évi útja során megismerkedett Benke József klézsei bíróval, aki

büszkén mesélte hőstetteit, amelyeket az 1877–1878. évi orosz–török háborúban, a plevnai csatában vitt véghez.³⁶ György Endre újságíró szerint szintén ebben a háborúban a román hadsereg grivița-i győzelmét nagyrészt magyar származású katonáinak köszönhette. A szerző szerint ezt az ügy még a román parlamentben is terítékre került.³⁷ Noha Magyarországon ennek jelentőségét minden bizonnyal kissé el is túlozták, hiszen ez a felfogás legtöbbször a magyar és a román katonaeszmény összevetéseként, a román és magyar katonai hagyományok vagy történelmi hadi tettek kontextusában jelent meg, mégis lehetett némi alapja. Ez valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a katolikus falvakból származó férfiak – az évszázados különállás, a katolikus kisközösségekre jellemző összetartás és eltérő normák miatt – a harctéren fegyelmezettebben viselkedtek. Érdemes megemlíteni, hogy később, a második világháború idején politikai szinten ismét felmerült a moldvai csángók Magyarországra telepítésnek kérdése. A Minisztertanács elé ilyen szellemű előterjesztést tevő Bonczos Miklós igazságügyi államtitkár, menekültügyi kormánybiztos azzal is érvelt, hogy az első világháborúban, a mărășeșt-i csatában éppen a katolikus katonák közül került ki a legtöbb hősi halott, a csángók áttelepítésével tehát Magyarország a háborúban nem nélkülözhető, „kitűnő katonai anyagra” tehetne szert.³⁸

4. A tudományos koncepció

Az első világháború idején Magyarországon a legnagyobb hatású koncepciót a „csángókérdés” megoldására Györffy István (1884–1939) néprajztudós fogalmazta meg. „Csángókérdésen” azt a reformkor óta napjainkig átívelő, s a magyar közvélemény számára megoldatlannak tartott problémát értjük, amely a magyar nemzet központi tömbjétől, illetve államától elszakítva élő és önálló fejlődési utat bejárt népcsoport önazonosságának megőrzéséért vívott küzdelmet, annak különféle módzatait jelentette. A XIX. század kezdetétől a magyar társadalom – némiképp leegyszerűsítve – a hazatelepítés és a szülőföldön tartás alternatívája között választhatott. Az előbbi megoldás radikális változást hozott volna a csángók életében, míg az utóbbi egy alapvetően defenzív jellegű – a helyi katolikus egyházszerkezet magyar kézben tartásával, az anyanyelvi oktatás és művelődés terjesztésén keresztül a fennálló etnikai viszonyok megőrzését előirányzó – program volt. E két antagonisztikusnak tűnő elképzelés több szerzőnél mégis egymásra épült, oly módon, hogy számoltak az áttelepítés radikális lépésének óhatatlan bekövetkeztével, ha elveszne a magyarként való megmaradás esélye a szülőföldön. Román-

nia háborús vereségével, majd kapitulációjával új helyzet alakult ki a magyar–román kétoldalú kapcsolatokban: Magyarország elvileg a győztesek fölényével diktálhatott legyőzött ellenfelének. A híres magyar néprajztudós 1916–1917 fordulóján formába öntött gondolatmenete is alapvetően ezt a megváltozott helyzetet tükrözte.

Györffy érdeklődését a moldvai csángók iránt feltehetőleg a XVIII. század végi jezsuita misszionáriusok által terjesztett, majd a XX. század legelején Rubinyi Mózes és Munkácsi Bernát révén újjáéledő „kun elmélet” keltette fel. A Nagykunságot szűkebb pátriájának tudó, és a kunsági néphagyományok kutatását később tudományos munkásságának középpontjába helyező fiatal etnográfus nyilván felfigyelt a csángók török–kun származását taglaló elméletekre, élénk érdeklődéssel követte azok társadalmi visszhangját, illetve a velük kapcsolatos újabb nézeteket, vitákat.³⁹ Középiszkolás diákként gyalogtúrák során járta be a Kárpát-medence azon vidékeit, ahol magyar lakosság élt, de eljutott a Kárpátokon túlra is, így 1903-ban a moldvai csángók közé.⁴⁰ Később, a Néprajzi Múzeum munkatársaként már szervezett keretek között, az intézmény tudományos háttértámogatását igénybe véve mélyíthette el a népcsoportra vonatkozó ismereteit, ezért 1911-ben 500 koronát kért a csángóság körében elvégzendő néprajzi gyűjtőútra.⁴¹ A gyűjtőmunka ismereteink szerint nem valósult meg; később mégis igyekezett újabb adatokat beszerezni a moldvai régió etnikai viszonyairól, amelyhez többször kérte a Központi Statisztikai Hivatal segítségét.⁴²

A világháború során érdekes fordulat állt be a tudós életében, ugyanis 1917. január 9-én a Belügyminisztérium parancsával Bukarestbe rendelték az ott székelő német megszálló hatóságok melletti osztrák–magyar hadfőparancsnokság missziójához.⁴³ Viszonylag hosszú ideig, több mint másfél évig, 1918 augusztusáig tartózkodott Romániában,⁴⁴ ottani tevékenységét mégis alig említi a szakirodalom, ami leginkább az erre reflektáló primer források hiányával magyarázható.⁴⁵ A romániai K. u. K. Abwehrstelle teljes hazai iratanyagának áttekintése után mindössze néhány utalást találtunk arra vonatkozóan, hogy 1918 nyarán az osztrák–magyar hadfőparancsnokság bukaresti missziójánál polgári megbízottként, tudományos tanácsadói posztton szolgált, általa írt jelentésekre vagy feljegyzésekre azonban nem bukkantunk. A legutolsó bejegyzés kitért arra, hogy 1918. augusztus 13-án Isztambulba vezényelték, az osztrák–magyar közös hadügyminisztérium keleti osztálya által szervezett kassziai expedíció tagjaként.⁴⁶

Az sem teljesen világos, hogy mi lehetett kiküldetésének pontos célja. Feltételezésünk szerint ő maga is azzal a kontingenssel utazott ki a román fővárosba, amelynek feladata a román hadsereggel kollaboráló, majd

annak Erdélyből való kiverése után a vele együtt kimenekülő magyarországi román nemzetiségi vezetők megfigyelése volt. Egy hasonló egység kiküldésének szükségességére először Sándor János belügyminiszter hívta fel Tisza István miniszterelnök figyelmét. A politikus nyilván az ügy bizalmas jellege okán magánlevélben fejtette ki nézetét, miszerint a hazai román vezetők már a háború kitörése előtt is Romániából uszítottak Magyarország ellen, ily módon befolyásolva a romániai politikai vezetést és közvéleményt. Szerinte a román hadsereg erdélyi betörése végső soron az ő agitációjuk eredménye volt, ezért fontos lenne, ha a magyar rendőri hatóság „néhány ügyes emberét” a helyszínre küldenék a további agitáció megakadályozása érdekében. A kormányfő hamarosan arról értesítette őt, hogy a szükséges lépéseket megtette.⁴⁷ Györffy is minden bizonnyal ezzel a nemsokára kiutazó csoporttal juttatták Bukarestbe, s az ügy fontosságából fakadó nagy sietség lehetett az oka, hogy a Belügyminisztérium vonatkozó parancsát hivatalosan át sem vehette, hanem annak tartalmát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium III. Ügyosztályáról telefonon üzenték meg neki.⁴⁸

Az elsődleges feladat tehát minden bizonnyal a magyarországi román vezetők romániai kapcsolatainak feltérképezése volt, de ezen kívül nyilván a román belpolitikai életről, a belső politikai erőviszonyok változásáról is információkat kellett gyűjtenie, amire Györffy – román nyelvtudásának köszönhetően – kiválóan alkalmasnak bizonyult.⁴⁹ Bizonyára azonban ő maga sem kívánta kizárólag erre korlátozni tevékenységét, hiszen ottlétét kihasználva igyekezett a „terepen” megvizsgálni a moldvai csángók valós helyzetét. Nem kizárt továbbá az sem, hogy a csángókkal kapcsolatos tanulmányai végett ilyen jellegű kiegészítő feladattal már eleve ellátták, vagy később kapott ilyen megbízást.⁵⁰ 1918 januárjában arról értesítette a MNM Néprajzi Osztályát, hogy Romániában 40 ezer válogatott antropológiai felvételt „szerzett”, amelyek az 1877–1878. évi orosz–török háborúban részt vett katonákat ábrázolják, akik között mintegy száz moldvai csángó is van. Kérte az intézményt, hogy biztosítson számára 200 korona előleget a gyűjtemény hazajuttatása céljából, mivel „...ha a jelek nem csalnak, hamarosan átme gyünk Moldvába, s akkor az egész anyag itt vész Bukarestben”.⁵¹ Bár későbbi adatok szerint ez a kollekció végül Magyarországra érkezett,⁵² mégsem található meg a Néprajzi Múzeum jelenlegi gyűjteményében.⁵³

Mint említettük, Györffy koncepciójának kiinduló eleme az aktuális geopolitikai konstelláció ismerete, a Monarchiának Romániával szemben a „boldog békeévekben” is meglévő hatalmi túlsúlya volt, amit a világháborúban a javára történő egyértelmű erőeltolódás követett. Erre épültek az etnográfus sokoldalú történeti–néprajzi tapasztalatai a csán-

gósággal kapcsolatban, amelyekre hosszú évek tudományos kutatása és moldvai utazása során tett szert. Elképzeléseinek alakulását további két tényező befolyásolhatta.

Az egyik a háborús évek előtt a kivándorlás révén a magyar nyelvű katolikus lakosság nagy számban való megjelenése Romániában, ami iskoláikon és művelődési egyesületeiken keresztül a magyar nyelvű katolicizmus térnyerésének lehetőségét vetítette előre az egész országban. Bár a századfordulón a magyar állam, valamint az egyházi társadalmi szervezetek hathatós közreműködésével meginduló „romániai katolikus akció” távlatilag a romániai nagyvárosokban koncentrálandó székelység visszaszivárgásával számolt,⁵⁴ az ott letelepülő magyar ajkú lakosság jelenléte a magyar nyelvű vallásosság bizonyos mértékű elterjedését vonhatta maga után. Ez még az igencsak jelentősnek mondható lemorzsolódás és a román állam korlátozó magatartása mellett is reális tényezőnek számított.

A másik a Magyarország történeti határain kívül élő második legnépesebb, kompakt tömbben élő magyar népcsoport, a bukovinai székelység végveszélybe kerülése volt. A keleti fronton zajló, 1916–1917. évi események, s különösen az 1917 júliusában megindított német és osztrák–magyar ellentámadás következtében a bukovinai magyar falvak a frontvonalba kerültek, lakosságuk részben Erdélybe menekült, részben a magyar hatóságok telepítése révén az Alföldre került. Ez a kataklizma a bukovinai székelység szétszóródását vagy teljes eltűnését vetítette előre.⁵⁵ Hasonlóképpen alakult a Regátba vándorolt székelyek sorsa is, hiszen az 1916. augusztusi román offenzíva után a román hatóságok retorziókat foganatosítottak velük szemben, tekintélyes hányadukat internálták, a tulajdonukban lévő ingatlanokat pedig lefoglalták.⁵⁶ Ezekből a magyar közvélemény azt a konzekvenciát vonta le, hogy a román állam jóvoltából hosszú távon sem fog megoldódni a területén élő magyar nemzetiségű lakosság problémája.

Az áttelepítés tekintetében a legfőbb akadálnak a csángók román állampolgárságát tartotta, ami miatt a tömeges optálás zökkenőmentes lebonyolítása akár egy magyar–román kétoldalú egyezmény megkötését is szükségessé tette volna. Márpedig a román kormány, véleménye szerint, asszimilációs politikája sikereinek küszöbén ehhez nem járult volna hozzá, hiszen a csángóságra – szorgalma és viszonylagos jómódja miatt – értékes társadalmi réteggként tekintett. További problémaként merült fel, hogy szerinte a csángók minden bizonnyal önként sem akartak volna Magyarországra telepedni, hiszen nehezen hagyták volna el termékeny földjeiket, amikért Magyarországon kárpótolni kellett volna őket. Úgy vélte, hogy ha a szülőföldjükön megszokott körülményekhez képest

rosszabb viszonyok közé kerülnének, a telepítési terv csődöt mondana. Az áttelepítés gondolatával kapcsolatban a tudós arra is figyelmeztetett, hogy nem szabad mintának tekinteni a bukovinai székelyek hazahozatalára a XIX–XX. század fordulóján nagyrészt nem körültekintően véghezvitt kezdeményezéseket. A bukovinai magyarok kötődése az anyaországhoz – magyar nyelven prédikáló papságuk és magyar nyelvű oktatást biztosító iskoláik révén – sokkal erősebb volt, mint a moldvai csángóké, illetőleg számbelileg is kevesebben voltak náluk.

Györffy szerint a legradikálisabb megoldás lett volna a csángók által lakott vidéket Magyarországhoz csatolni. Ez nem volt idegen egyes korábban megfogalmazott nézeteitől, hiszen a magyarság Kárpát-medencei hegemoniáját veszélyeztető délszláv propaganda, a nagyszerb és a nagyhorvát aspirációk ellensúlyozása érdekében már a világháború előtt felvetette a középkori Magyar Királyság balkáni birtokain történő telepítési mozgalom ötletét.⁵⁷ Egy 1916-ban publikált tanulmányában szintén megjelent a Szent István-i állam középkori külső védelmi övezetéig kiterjeszkedő expanzionizmus gondolata.⁵⁸ Hasonló középhatalmi terjeszkedés megvalósulását eredményezte volna a Moldva feletti magyar befolyás megszerzése is: „Minden jogunk megvan tehát, hogy politikánkat ezen ősi föld visszaszerzésére fordítsuk. A Fekete-tenger Moldván át csak annyira van tőlünk, mint az Adria, s Galaczig tengeri hajókkal is lehel járni a Dunán. Moldva birtokában az egész Keletet érdekkörünkbe lehetne vonni.”⁵⁹

Nyilvánvaló, hogy mindezek ellenére maga is realista volt, tudta, hogy a magyar etnikum belső energiáinak korlátozottsága nem teszi lehetővé a fentebbi nagyszabású elképzeléseket: „Nincs annyi expanzív nemzeti energiánk, hogy óriási küzdelmünk gyümölcseként ki tudjuk követelni a világnak hazánkon kívül ezt az egyetlen magyar darabját, mely nélkül a magyar király nem mondhatja el, hogy minden magyarok királya. Pedig a csángó föld nagyon gazdag, só és petróleum bányái kimeríthetetlenek, földje valóságos Kánaán.” Györffy ezért azt tartotta volna célravezetőnek, ha a „csángó földet” nem közigazgatásilag, hanem egyház-igazgatási szempontból kötik Magyarországhoz. Ha Moldva katolikus területeit kivonják a közvetlenül Rómának alárendelt jászvásári egyházmegye irányítása alól, és magyar egyházi vezetés alá helyezik, akkor az ottani lakosságot Magyarországról lehetne ellátni papokkal, és magyar iskolákat lehetne állítani számukra. Emellett el kellett volna érni azt is, hogy a moldvai katolikusok kegyura a magyar király legyen. A XIX. század második felében kiteljesedő református missziós mozgalmat hozta fel példaként, megemlítve, hogy a református egyház 12 gyülekezetet szervezett Romániában, amelyek az erdélyi egyházkerület alá tar-

toznak, s ahová a református egyház magyarországi vezető testületei nevezik ki a papokat, tanítókat, illetve ők biztosítják a fizetésüket is.⁶⁰

Györffy gondolatmenetének egyik fő érve az egyházjogi helyzet megváltoztatására a történeti jogon alapult. A románok metelepedése előtt ugyanis az alapvetően török nyelvű népek, főleg kunok által lakott terület a magyar királyok hűbértartója volt. Ez a helyzet a románság nagy tömegben való, XIV. századi megjelenése után sem változott, a Moldvai Fejedelemség a XVI. század legelejéig több korszakon át a Magyar Királyság hűbéresének számított. Ebből következően a kunok térítésében fontos szerepet teljesítő milkói püspökség, majd a későbbi szereti és bákói püspökség a magyar egyházi hierarchia részét képezte. A terület feletti ősi jogait ezért a magyar katolikus egyház számon tartotta. A magyar egyházi fennhatóság visszaállításának gondolatát már Batthyány Ignác erdélyi püspök is felvetette a XVIII. század végén, akinek javaslatát a madéfalvi veszedelem után kialakult szükséghelyzet indokolta, de annak valóban komoly egyháztörténeti előzményei voltak. Ez a kezdeményezés a Szentszék ellenállása miatt kudarcot vallott ugyan, de a magyar főpapság erejéhez mérten később is igyekezett segíteni a moldvai magyar katolicizmus ügyét.⁶¹

A koncepció másik alappilléret az etnográfiai elv alkotta. A néprajztudós elgondolásai szerint a XV. századig Moldva lakossága nagyobb részt magyar volt, és a termékeny folyóvölgyekben egy összefüggő tömbben élt Észak-Moldvától egészen Havasalföld természetes határáig. Ezt az egységes magyar nyelvterületet az állandó török-tatár betörések, valamint a románság növekedése szaggatta szét apró etnikai szigetekre. Ezen túlmenően az érvek között az elsőbbség kérdése is felmerült, mely szerint a magyarság jóval régebbi lakos Moldvában, mint a románság, hiszen már a XIII. században kimutatható a jelenléte, míg a románok csak a XIV. században telepedtek be Máramaros felől, éppen I. (Nagy) Lajos magyar uralkodó jóváhagyásával. „...végeképpen eltűnik a magyarság egy olyan területről, ahol már akkor is ott lakott, mikor mai elnyomóinak még híre sem volt azon a tájon” – írta. Györffy ezen kívül felhozta a magyar elem gazdasági és kulturális jelentőségét a moldvai államalakulat korai történetében, hangsúlyozva, hogy a középkori városok lakosságának nagy részét a magyarság alkotta, illetőleg a csángók, román szomszédaiakkal ellentétben, sosem voltak jobbágyok, hanem kiváltóságokkal rendelkező „részesek”. Ily módon a Moldvában őshonos és demográfiaiilag meghatározó népelemet nem lehetne mellőzni a társadalmi életben.

A néprajztudós tehát végső soron nem az államjogi keretek megváltoztatásával kívánta visszahelyezni a csángóságot a magyar nemzet ha-

tósugarába, mivel ez még a háborús győzelem mámorában sem számíthatott reálisan kivitelezhető tervnek. Egy hasonló megoldás megvalósulása – még a legprecízebb etnikai határok kialakítására való törekvés esetén is – bizonyára nagyszámú román etnikum Magyarországhoz kerülését jelentette volna. Szinte elképzelhetetlennek tűnt higgadtan megvonni a Magyarország és Románia közti új határokat úgy, hogy a viszonylag szétszórtnan elhelyezkedő csángó falvak mindegyike, veszteség nélkül és a román lakosságú körzetek kihagyásával új hazájához kerüljön. Ismét aláhúznánk, hogy Györffy nem tartotta lehetségesnek a beolvadás szélére sodródott népcsoport teljes áttelepítését, bár a Tatros és Tázló mentén élő székelység esetében ezt nem is zárta ki, mivel úgy vélte, hogy körükben még erős a magyar azonosságtudat. Egy racionálisabb terv szerint próbálta meg „kiemelni” a csángók által lakott településterületet a román állam teljes befolyása alól, eleve azzal számolva, hogy Románia, bekövetkező háborús veresége folytán, az azt követő időben kénytelen lesz elfogadni a terület sorsának alakítására vonatkozó magyar diktátumot. Józan mértéket tartva ennél többet nem is lehetett követelni, hiszen a román hadsereg erdélyi betörése és a román katonai adminisztráció ot-tani, kérészéletűnek bizonyuló tevékenykedése, továbbá a hazai román lakosság viselkedése már egy ezzel gyökeresen ellentétes fordulat lehetőségére és következményeire is rávilágított.

5. A politikai cselekvőkészség

Romániát, katonai veresége után, a magyar politikai elit sem kívánta területi csonkítással büntetni, mivel az nyilván az erdélyi románság demográfiai súlyának további növekedését jelentette volna. A román betörés okozta meglepetés, majd az azt követő ocsúdás után sokkal kézenfekvőbbnek tűnt a román hadsereg betörése alatt a magyar állam iránt nem lojális magatartást tanúsító román lakosság tömbjének fellazítása Dél-Erdélyben, a tömeges lakhelyelhagyás kikényszerítése révén az ot-tani etnikai viszonyoknak a magyarság számára kedvező átalakítása. A magyar politikusok szemében megbízhatatlanná vált románság kitelepítése különösen a határ menti övezetek esetében bizonyult volna célszerűnek, hiszen egy ismételt ellenséges betörés esetén a helyi lakosságnak az agresszor hadseregét segítő kollaborációja ily módon kiküszöbölhető lett volna.⁶² Ezt a gondolatot Bethlen István, az Alkotmánypárt parlamenti képviselőjeként, már 1917. március 3-án felvetette híressé vált képviselőházi beszédében. A politikus kijelentette: „a békekötéskor biztosítani kell a végeket, mivel a határokon nem élhet megbízhatatlan la-

kosság, hanem olyan, amely a haza védelmére mindenkor kapható”. Kifejtette továbbá, hogy ennek érdekében Romániának nem pénzben, hanem földben kell kárpótlást adnia, ahová Magyarország a határa mentén élő megbízhatatlan elemeket kitelepítheti. Helyükre magyarokat kellene hozni, a Regátba vándorolt székelyeket és a moldvai csángókat, illetve a háborúban kitűnt katonákat. Bethlen kiemelte, hogy nem szabad ózdkodni ettől az „erőszakosnak tűnő” megoldástól, hiszen „sokkal civilizáltabb” népek is tervbe vettek hasonlókat, amelyre példaként Németország aspirációit hozta fel az Oroszországból kiszorított német telepesek földhöz juttatására.⁶³

A csángóság Magyarországra telepítésének gondolatát ekkor az a szükséghelyzet indokolhatta, amely a hazai románságba vetett bizalom megrendülésével, a nemzetiségi probléma végső kiiktatásának igényével alakult ki, hogy ily módon vegyék elejét Románia folytatódó irredenta affinitásainak. A politikai elit számításaiban más mód nem mutatkozott a kitelepítendő román lakosság megüresedő helyének feltöltésére, hiszen a magyarság iránt hűséges népszerűségfelesleg elvonására máshonnan nem volt lehetősége, csak Romániából. A magyar nemzeti érdekek érvényesítése mellett azonban más szempontokat is figyelembe kellett venni, például azt a tényt, hogy Romániának a Szeret alsó folyásáig terjedő része német megszállás alá került, a közigazgatásban pedig a német katonai hatóságok rendezkedtek be, akiknek külön céljaik voltak Románia tekintetében.⁶⁴ A német katonai közigazgatáson belül a szövetségesek csak képvisellel rendelkeztek: a katonai kormányzó alá rendelt vezérkari főnök törzsében, a gazdasági osztály keretén belül működhetett az osztrák–magyar misszió. A német szervek – főleg a román gazdasági potenciál kiaknázására irányuló – saját terveik érdekében nagyon hamar igyekeztek a román fél közreműködését biztosítani, olyan bábkormányt hatalomra juttatni, amely a német érdekeket volt hivatva kiszolgálni.⁶⁵ A Központi Hatalmak és Románia közötti fegyveres konfliktus után a román hadsereg még viszonylag intakt állapotban maradt egységeinek – amelyek erejéből 1918 januárjában Besszarábia megszállására is teltt – leszerelését vonakodva végrehajtó román vezetés „jóindulatáért” cserébe a háború alatt nem lehetett akármit az országra erőszakolni. A lakosságcsere kivitelezését tehát az általános technikai nehézségeken és a már említett akadályozó tényezőkön kívül a Románia elleni hadjáratban oroszánrészt vállaló német szövetséges akarata is kérdésessé tette.

A telepítési akció tervét, okulva a korábbi tapasztalatokból, sokoldalúan ki kellett volna dolgozni, ami időigényes munkát jelentett. A háború vége és a Monarchia számára kedvező végső hatalmi rendezés pedig nem következett el, egyre inkább elhúzódott, sőt, a hadi helyzet állandó vál-

tozása a frontokon bizonytalanná tette az előnyös végkifejletet. Némi eredménnyel kecsegtetett, hogy a Központi Hatalmak és Románia háborúját lezáró 1918. május 7-i bukaresti béke harmadik fejezete az Osztrák–Magyar Monarchia és Románia között határmódosítást írt elő. Ez Magyarország viszonylatában nem jelentett olyan nagymérvű területnyereséget, amely döntő mértékben befolyásolhatta volna Budapest elképzeléseit a csángók vonatkozásában, és amellyel lehetővé vált volna a csángók által lakott vidék legalább egy részének bekebelezése. A békeegyezmény olyan, hadászati szempontokat követő stratégiai határkiigazítást irányzott elő, amely a Déli- és Keleti-Kárpátok földrajzi viszonyaiból fakadó, kedvezőtlen védelmi lehetőségeken igyekezett enyhíteni. Összesen 5636 km² terület került a Monarchia katonai közigazgatása alá, amiből Magyarország 3772 km²-el részesedett. A magyar határvonal 5 20 km-es, változó mélységű kitolása ellenséges támadás esetén még így sem volt teljesen kielégítő, ugyanakkor a Magyarország területéhez csatolandó 42, döntően román lakosságú (mintegy 23 ezer fő) közösség a hazai románságot erősítette volna.⁶⁶

Magyar lakosságú körzetek csak az Ojtozi-szorosban, valamint a Gyimesi-szorosban, a Tatros völgyében voltak, ahol 1916–1917 során elkezdődött harcok folytak. Itt a határvonalat 18 km-el kellett volna kitolni, amivel 14 olyan falu, hegyi telep került volna magyar fennhatóság alá, amelyek lakosságának kisebb-nagyobb része katolikus volt, például Palánka (Palanca), Csügés (Ciugheș), Bruszturósza (Brusturoasa).⁶⁷ A határ módosított vonalának kijelölése azonban vontatottan haladt, nagyrészt az erre kirendelt, illetékes román bizottságok késleltetése miatt. A Monarchia határbizottságainak tagjait 1918 októberében-novemberében az erdélyi román nemzeti komiték rendelkezéseinek értelmében román alakulatok lefegyverezték, így végül ez a határkiigazítás sem valósulhatott meg.⁶⁸

A magyar kormány még a békerendezés várt kezdete előtt egy Györfly koncepciójával csaknem azonos megoldást keresett. Az 1904–1915 folyamán második moldvai püspökségét töltő Nicolae Iosif Camilli 1915. december 30-án elhunyt. Az 1916. január 30-án apostoli adminisztrátorra dezinált, szintén olasz származású Ulderico Cipolloni, a romániai minorita rendtartomány főnökét potenciális püspökjelöltként tartották nyilván. Budapest úgy vélte, hogy az ő véglegesítése árthat a magyar érdekeknek, ezért a magyar kormány igyekezett megakadályozni a kinevezését. A magyar levéltári iratok tanúsága szerint Burián István akkori külügyminiszter utasította a Bernben székelő vatikáni osztrák–magyar ügyvivőt, hogy jelezze a pápa számára: a Monarchia egy semleges államban élő egyházi személy kinevezését preferálná. Az egyházfő nyíl-

ván nem hagyhatta figyelmen kívül az akkor még bizonytalan végkimenetelű háborúban a dualista állam igényét. Ennek köszönhető, hogy a katolikus egyházfő a háború ideje alatt nem is jelölt új személyt a posztra, Cipolloni egészen 1920 áprilisáig apostoli adminisztrátorként vezette az egyházmegyét.

Románia katonai vereségével ismét felmerült ez a magyar szándék, s Apponyi Albert kultuszminister kérte ehhez a mérvadónak tekintett Csernoch János esztergomi érsek támogatását.⁶⁹ A hercegprímás kedvezően fogadta a kezdeményezést, ugyanakkor – többek között a román nép „érzékenysége” hivatkozva – kissé kétkedőbbnek bizonyult. Elfogadva Burián korábbi elképzelését, hogy a szentszéki és román ellenállást figyelembe véve „semleges nemzetiségű” püspököt nevezzenek ki a moldvai egyházmegye élére, fontosnak tartotta, hogy legalább az általános püspökhelyettes személye feleljen meg a magyar érdekeknek.⁷⁰ A jászvásári egyházmegye 1884. évi létrehozása óta már volt precedens arra, hogy olyan személyt helyeztek a püspöki székbe, aki kívül állt a térségben évszázadok óta jelen lévő magyar–olasz ellentétén, így „tisztalappal” indulhatott tisztségének betöltésére. Dominique Jaquet 1895–1903 között állt az egyházmegye élén, aki francia anyanyelvű svájci lévén toleráns magatartást tanúsított egyházmegyéje magyar ajkú nyája iránt. Ez a szubjektív tényező azonban kevésnek bizonyult, hiszen a jórészt idegen származású moldvai papság ellenállása következtében, és szembesülve azzal, hogy a magyar kormány feladta a csángók kisebbségi érvényesülését elősegítő erőfeszítéseit, döntően a román állam segítségére szorult, ami a mozgásterét nagymértékben determinálta.⁷¹

1918 júniusában Wekerle Sándor magyar miniszterelnök a külügyminiszter és a hercegprímás aggályai ellenére arra kérte Buriánt, hogy tegye meg a szükséges lépéseket a Szentszéknél magyar nemzetiségű püspök jelölése érdekében a jászvásári egyházmegye élére. A kormányfő ugyanis úgy vélte, hogy a pápai állam elsődlegesen a vallási célt fogja szem előtt tartani, s a hívek többségének nyelvét és nemzetiségét figyelembe véve abba az irányba mozdul majd el, hogy a moldvai püspöki székbe magyar főpapot nevezzen ki. Elismerte ugyanakkor, hogy a kérdés rendezésénél a román kormánnyal is számolni kell, ezért azt javasolta, hogy diplomáciai tárgyalások keretében szorítsák rá Bukarestet a magyar katolicizmus joghatóságának elismerésére.⁷² A kormányfő átiratában remélt cél azonban a benne tükröződő optimizmus ellenére sem valósulhatott meg, mivel a hadi helyzet megváltozása 1918 őszén éppen a román nemzeti célok kiteljesítését vonta maga után, Magyarország rovására. A magyar törekvések megvalósulására nem maradt idő, a történelmi Magyarország szétesésével pedig az első világháborúban kedve-

zónék mutatkozó feltételek is elvesztek, s később rendkívül korlátozottakká váltak.

A konkrét kormányzati lépések mellett mindössze egyetlen olyan adatra bukkantunk, amely arra utal, hogy ekkor Magyarország – társadalmi szervezet révén és egyházi vonalon – némi segínyt juttatott a Csángóföldre. A gorzafalvi lelkész a gyulafehérvári püspöki hatóság által kegszerek és pénzsegély kiutalását kérte a „keleti testvérek” szubvenzionálását már régóta hivatásának tekintő Szent László Társulattól. Az egyesület Várady Árpád kalocsai érsek, egyházi elnök javaslata alapján – segély gyanánt – 50 imakönyvet, 100 rózsafüzért, egy partitúrák könyvet, a lelkész részére pedig 500 korona rendkívüli dotációt szavazott meg.⁷³

6. Zárszó

Úgy vélem, teljesen természetes és jogos igényt jelentett a magyar anyanyelvéhez és vallásához kötődő, népi azonosságtudatát még őrző csángó lakosság számára magyar nemzetiségű egyházi elöljárót választani. A Csángóföldön a XIX–XX. század fordulóján, vagy még az első világháború alatti években, kedvező hatalmi konstelláció esetén a magyar nyelvű vallásosság megőrzésére hivatott intézményrendszer kiépítésével biztosítani lehetett volna a nyelvvesztési folyamat megállítását. Egy ilyenfajta magyar követelés megjelenítése és annak érvényesítése a béketárgyalásokon egy világméretű háború befejezéseként, Románia vagy az Antant veresége esetén, a minimumot jelentette volna. Mint láttuk, mind a Györffy István által felvázolt tudományos koncepció, mind a politikai elit végső esetben számolt Moldva magyar anyanyelvű lakossága legalább egy részének Magyarországra telepítésével, bár a reális megoldást mindkettő a magyar katolikus egyházszervezet joghatóságának valamilyen mérvű kiterjesztésében és a magyar nemzetiségű papság helybéli pasztorációjának törvényes lehetővé tételében vélte megtalálni.

A párizsi béketárgyalásokon a magyar küldöttség⁷⁴ az ellenkező előjelű végkifejlet után sem hagyta szó nélkül a moldvai csángók kérdését. A magyar békedelegációnak a moldvai csángó-magyarok helyzetéről és sorsáról szóló jegyzékét, valamint a hozzá csatolt néprajzi térképet a szakirodalom feltételezése szerint Györffy állította össze.⁷⁵ A dokumentum történeti és statisztikai adatokra támaszkodva próbálta bebizonyítani a csángók magyar eredetét, továbbá igyekezett kimutatni azokat az adminisztratív módszereket és spontán folyamatokat, amelyek elősegítették a többségi nemzetbe történő beolvadásukat. A népesedési adatokat, számarányokat részletesen vizsgálva a jegyzék a mellékletként hozzácsatolt, az etnikai viszonyokat tükröző térképpel megpróbálta igazolni a

magyar fél álláspontját, mely szerint a csángó népcsoport Moldván belül reprezentáns tömeget alkot. Az irat hivatkozott továbbá a megfelelő román alkotmányi kitételekre, amelyek – kisebb megkötésekkel – biztosították a szabad vallásgyakorlatot Romániában, de hivatkozott az ennek ellentmondó, dokumentálható rendelkezésekre is. A jegyzék tanulságként leszögezte végül: „Kell, hogy a magyar állam a Békekonferencián felszólaljon ennek a tekintélyes néprajzi kisebbségnek érdekében. Ezt Magyarországnak már általános emberi szempontból is meg kell tennie, azért, hogy Románia magyarjainak vallásuk és nyelvük szabad használatát intézményesen biztosítsák, mert hiszen ezt a jogot a román alkotmány elvben már úgymint megadta és a nemzetközi jog ereje is támogatja.”⁷⁶

JEGYZETEK/NOTES

1. A csángók maguk nem használják a „Csángóföld” megnevezést, ez az utóbbi időben a hazai szakirodalom egy részében elterjedt megjelölés. Tanulmányomban a továbbiakban a „Csángóföld” földrajzi egység alatt az autochton moldvai magyar katolikus lakosság Románvásár környékére és Bákó megyére koncentrálódó településterületének egészét értem.
2. A „diákság” intézményére részletesen lásd: Tánczos (1995).
3. Részletesen ld.: Seres (2005).
4. Gulyás László (2012): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke 1918. Nagymagyarország. 2012/4. szám. 41–51. old; Gulyás László (2019/b): A bukaresti béke születése In. Gulyás László főszerk (2019/a): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák-Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 159-168. old.
5. A csángó településterület történeti-táji tagolódásáról és etnikai térszerkezetéről részletesen ld.: Lükő (2002).
6. Legújabban: Tánczos (2010).
7. Györffy (1942): 466–468. o.
8. Az adatgyűjtés során alkalmazott módszerek rövid ismertetése: Halász (1992).
9. Györffy (1942).
10. Buletinul Statistic al României, XVI. évf. (1921) 6–7. sz., 55. o.
11. Uo. 52. o.
12. A csángóság társadalomtörténetéről részletesen lásd: Benda (2002): 9–51. o.
13. Az erre vonatkozó adatok: Demény (2001).
14. Borsi-Kálmán (1999): 19. o.
15. Az egyik bukaresti lap 1906-ban közölte egy román író moldvai magyar falvakban tett utazása során szerzett tapasztalatait. A román társadalmi felfogás érzékeltetése végett érdemes szó szerint idézni az útleírásban megfo-

galmazottakat: „Volt szerencsétlenségem a moldvai falvakban olyan románokat találni, akik nem tudnak románul beszélni. Sőt, találtam egész falvakat, ahol nincsenek mások, mint *ilyen fajtájú románok* (kiemelés tőlem – Seres Attila). Az említett területeken járva az ember azt hiszi, hogy magyar falvakban van, a nyelv magyar, a szokások magyarok. A kedves Moldva egy idegen hangyafészek, amelyben a magyar szalonnának is megvan a maga része.” Idézi: Bíró (2002): 100. o.

16. Demény (1999): 38–44. o.
17. Barna (1908): 32–34., 43–56. o.
18. Posony (1997): 18. o.
19. Részletesen lásd: Tóth (2004).
20. Erre lásd pl.: Veszely (1870): 74. o.; Ballagi (1888): 17–18. o.
21. Magyar (1994): 75. o.
22. Benda (2002): 9–51. o.
23. Részletesen lásd: Seres (2005).
24. Nagybaczoni (1922): III. 24. o, 64. o.
25. Gazda (1993): 41. o.
26. Régebben: Ónfalva.
27. Gazda (1993): 44–47. o.
28. Uo. 42. o.
29. Erre szolgáltat adatokat Stefan Lippert jászvásári osztrák–magyar alkonzul, aki még 1893-ban egy részletes tanulmányt készített a csángók helyzetéről. Gecsényi (1988): 180. o.
30. Nagybaczoni (1922): II. 212. o.
31. Gazda (1993): 47–48. o.
32. Nagybaczoni (1922): III. 2. o.
33. Gazda (1993): 50. o.
34. Gazda (1993): 53–56. o.
35. MNL OL, K 148, 1473. köt., 1477. köt.
36. Ballagi (1888): 27. o.
37. György (1900).
38. Az 1944. április 7-i Minisztertanács ülésének jegyzőkönyve. MNL OL, K 27, 260. dob.
39. Előfizette az Ethnographia című folyóiratot, ahol Rubinyi és Munkácsi erre vonatkozó cikkei megjelentek. Hajdú (1984): 6. o.
40. Selmeczi (1981): 9. o.
41. Semayer Vilibáld, az Magyar Nemzeti Múzeum (MNM) Néprajzi Osztálya vezetőjének levele Szalay Imréhez, a MNM igazgatójához. Budapest, 1911. június 12. NMI, 61/1911. sz.
42. Mészáros Gyula, a MNM Néprajzi Osztálya igazgatóhelyettesének levele a Központi Statisztikai Hivatalhoz (KSH). Budapest, 1914. május 22. NMI 74/1914. sz.; Semayer levele a KSH-hoz. Budapest, 1916. augusztus 1. NMI, 227/1916. sz.
43. Előterjesztés Györffy István katonai behívása tárgyában. Budapest, 1917. január 10. NMI, 8/1917. sz.

44. Szilágyi (1984): 596–597. o.
45. Lásd pl.: Szilágyi (1984): 585. o.; Selmeczi (1981): 15. o.
46. Kimutatások a bukaresti K. u. K. Abwehrstelle személyi állományáról. Bukarest, 1918. június 11., július 1., augusztus 2., szeptember 1. HIML, 11/470, 11. d.
47. Sándor magánlevele Tiszának. Budapest, 1916. december 19. Tisza válasza Sándornak. Budapest, 116. december 26. MNL OL, K 26 1112. cs., 1917/XII. res. t., 7723/1916. res. sz.
48. Előterjesztés Györffy István katonai behívása tárgyában. Budapest, 1917. január 10. NMI, 8/1917. sz.
49. Ő maga is úgy interpretálta az eseményeket, hogy „román irredenta ügyekben dolgozott” a császári és királyi védelmi állomás politikai osztályán. Szilágyi (1984): 596. o.
50. Erre későbbi utalás: „Györffy István segédőrt a moldvai és bukovinai csángók tanulmányozására katonai szolgálatra hívták be.” A MNM Néprajzi Osztályának 1917. évi jelentése. Budapest, 1918. NMI, 56/1918. sz.
51. Semayer levele a MNM igazgatójának. Budapest, 1918. január 31. NMI, 12/1918. sz.
52. Erről szintén egy múzeumi akta alapján szerezhetünk tudomást. „Györffy István a Bukarestben székelő Cs. kir. Abwehrstelle magyar különítményében főjárulnoki rangban van beosztva, de ezen állomáshelyen is a magyar néprajzi tudományt, a moldvai csángó magyarok ügyét szolgálja, amit a Néprajzi Osztály számára megküldött 8000 darabból álló román antropológiai fényképgyűjteménye is bizonyít.” Semayer jelentése a MNM-nak. Budapest, 1918. március 19. NMI, 39/1918. sz.
53. Szilágyi (1984): 585. o.
54. Makkai (2002): 3. o.
55. Erről részletesen lásd: Romsics (1983).; Makkai (2000).
56. August Kuczka romániai katolikus főtanfelügyelő jelentése. Bukarest, 1917. július 8. MNL OL, K 26, 1121. cs., XX. t., 2601/1917. sz. Kuczka jelentése. Bukarest, 1918. július 6. Uo. 1185. cs., XVIII. t., 3517/1918. sz.
57. Részletesen: Makkai (2003): 117–118. o.
58. Györffy (1916/a): 479–503. o.
59. Uo. 503. o.
60. Nézetei megtalálhatók: Györffy (1916/b.). A kötetben szereplő statisztikai adatok részben azonos szöveggel megjelentek: Györffy (1917/a), Györffy (1917/b). Györffy koncepcióját röviden ismertette: Mikecs (1989): 310–314. o.
61. Batthyány Ignác kezdeményezéséről: Uo. 203. o.
62. A románság kiszorítására és a magyar–német szupremácia megteremtésére vonatkozó javaslatokra ld.: Bárdi (1999): 59–63. o.
63. Képviselőházi Napló. XXXV. köt. Budapest, 1917. 15. o.
64. Részletesen lásd: Mayerhofer (2010).
65. Vargyai (1968): 265–266. o.
66. A határkiigazításról részletesen lásd: Suba (2000).

67. Az erre vonatkozó statisztikai adatokat éppen Györffy tette közzé először. Györffy (1918/a.): 174–175. o. Nagyrészt azonos szöveggel megjelent: Györffy (1918/b.): 69–73. o. A béketárgyalásokra a Györffy által elkészített néprajzi térkép a Gyimesi- és Ojtozi-szorosok közti szűk sávban az egyes körzetekben változóan, 10–20, 40–50, 50–60% körülire tette a magyar ajkú katolikusok arányát. Erre ld.: Béketárgyalások, 1920. Az említett három, Magyarországhoz sorolt településen Tánuczos Vilmosnak a 2008–2010. évi viszonyokat tükröző kutatásai alapján a következő volt a magyarul beszélők aránya: Palánka: 8%, Csügés: 40 %. Tánuczos (2010): 120–121. o. Megjegyeznénk, hogy Tánuczos nagyjából másfél évtizeddel korábbi, 1995–1996-ban a régióban végzett terepmunkája még mindhárom településen kedvezőbb arányokat mutatott ki: 1995–1996-ban kis létszámban még Bruszturószán is éltek magyarul beszélő lakosok, 2008–2010-ben viszont már kizárólag csak román ajkúakat lehetett regisztrálni ott. Tánuczos (1999): 26–28. o.
68. Suba (2000): 363–365. o.
69. Apponyi Albert levele Csernoch Jánosnak. Budapest, 1918. január 21. MNL OL, K 26, 1186. cs., 1918/XX. t., 2813/1918. M. E. sz.
70. Csernoch János levele Apponyi Albertnek. Esztergom, 1918. február. 1. Uo.
71. Részletesen: Seres (2005).
72. Wekerle Sándor magyar miniszterelnök átíratának német nyelvű tervezete Burián István közös külügyminiszterhez. Budapest, 1918. június 27. MNL OL, K 26, 1186. cs., 1918/XX. t., 2813/1918. M. E. sz.
73. A Szent László Társulat igazgatósági ülésének jegyzőkönyve. Budapest, 1918. október 17. MNL OL, P 1431, 26. köt.
74. Gulyás László (2019/c): A magyar békedelegáció Párizsban, Apponyi beszéde. In Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 170–187. old.
75. A térképet megemlíti Rékasy Ildikó a Györffy szakirodalmi munkásságát felsoroló bibliográfiájában. Rékasy (1977). A jegyzék szövegéből következtetve a szerzőséget Vincze Gábor Györffynek tulajdonítja. Vincze (2001): 161. o.
76. Ádám – Cholnoky (2000): 485–490. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM/REFERENCES

Levéltári források:

- Hadtörténeti Intézet és Múzeum Levéltára (HIML)
11/470. sz. Militärverwaltung in Rumänien
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)
K 26 Miniszterelnökség
K 27 Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyvei
K148 Belügyminisztérium Elnöki iratok
P 1431 Szent László Társulat levéltára
Nemzeti Múzeum Irattára (NMI)

Szakirodalom:

- Ádám–Cholnoky (2000): Ádám Magda–Cholnoky Győző (Szerk.): Trianon. A magyar békeküldöttség tevékenysége 1920-ban. Budapest, 2000.
- Ballagi Aladár (1888): A magyarság Moldvában. Földrajzi Közlemények, XVI. évf. (1888) 1–2. füz., 1–27. o.
- Bárdi Nándor (1999): A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslatok, tervek az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In: Bárdi Nándor (Szerk.): Források és stratégiák. A II. Összehasonlító magyar kisebbségtörténeti szimpózium előadásai. Székelyudvarhely, 1997. augusztus 21–22. Csíkszereda, 1999. 29–113. o.
- Barna [Barabás] Endre (1908): Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok. Kolozsvár, 1908.
- Benda Kálmán (2002): Moldvai csángó–magyar okmánytár 1467–1706. Benda Kálmán (Szerk). Budapest, 2002.
- Béketárgyalások (1920): A magyar béketárgyalások. (Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S.-ben 1920. januárius–március havában.) III/B. köt. XXIII. sz. térkép. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest, 1920.
- Bíró Sándor (2002): Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940. Csíkszereda, 2002.
- Borsi-Kálmán Béla (1999): A békétlenség stádiumai. Budapest, 1999.
- Demény Lajos (1999): A csángó-magyarok kérdése Moldva Ideiglenes Országgyűlésén. In: Pozsgai Péter (Szerk.): Tűzcsiholó. írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Budapest, 1999. 35–46. o.
- Demény Lajos (2001): Román forráskiadvány a XVII. századi moldvai csángó magyarokról. Turán, IV. új évf. (2001) 3. sz., 53–56. o.
- Gazda József (1993): Hát én hogyan siratnám. (Csángók sodró időben.) Budapest, 1993.
- Gecsényi Lajos (1988): Ein Bericht des österreichisch-hungarischen Vizekonsuls über die Ungarn in der Moldau. Jassy, 1893. In: Horst Glassl–Ekkehard Völkl. (Red.): Ungarn Jahrbuch. Band 16. München, 1988. 157–191. o.
- Gulyás László (2012): A térdre kényszerített Románia. A bukaresti béke 1918. Nagymagyarország. 2012/4. szám. 41–51. o.
- Gulyás László (2019/a): A bukaresti béke születése In: Gulyás László főszerk. (2019/b): A trianoni békediktátum története hét kötetben. I. kötet: Trianon Nagy Háború alatti előzményei, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása. Egyesület Közép-Európa Kutatására. Szeged. 159–168. o.
- Gulyás László (2019/c): A magyar békedelegáció Párizsban, Apponyi beszéde. In: Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 170–187. old.
- Györffy István (1916/a): Moldva. Földrajzi Közlemények, XLIV. évf. (1916) 9. füz., 479–503. o.
- Györffy István (1916/b): A moldvai csángók. In: Bátky Zsigmond (Szerk.): Zsebatlasz, naptárral és statisztikai adatokkal az 1917. évre. Budapest, 1916. 68–74. o.

- Györffy István (1917/a): A moldvai csángók. A Vármegye, 1917. január 20.
- Györffy István (1917/b): A moldvai csángók. A Vármegye, 1917. január 27.
- Györffy István (1918/a): Az új magyar föld. A bukaresti békében Magyarországhoz kapcsolt román területek helyrajzi ismertetése. Földrajzi Közlemények, XLVI. évf. (1918) 4–5. füzet.
- Györffy István (1918/b): A Romániából hozzánk csatolt területek. In: Bátky Zsigmond (Szerk.): Zsebtalasz naptárral és statisztikai adatokkal az 1919. évre. Budapest, 1918.
- Györffy István (1942): Magyar nép és magyar föld Budapest, 1942.
- György Endre (1900): A moldvai csángókról. Levél a „Vasárnapi Újság” szerkesztőjéhez. Vasárnapi Újság, 1900. október 8. 706. o.
- Hajdú Demeter Dénes (1984): Györffy István és a moldvai csángómagyarok. Honismeret, XII. évf. (1984) 1. sz., 5–7. o.
- Halász Péter (1992): A moldvai magyarok Románia Nagy Földrajzi Szótárában (1898). Honismeret, XX. évf. (1992) 4. sz., 56–59. o.
- Lükő Gábor (2002): A moldvai csángók. I. kötet. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Budapest, 2002.
- Magyar Zoltán (1994): Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. Néprajzi Látóhatár, III. évf. (1994) 1–2. sz., 75–88. o.
- Makkai Béla (2000): Magyarság-gondozás Bukovinában. *Kisebbségkutatás*, IX. évf. (2000) 3. sz., 446–477. o.
- Makkai Béla (2003): Önvédelem vagy expanzió? Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején. *Századok*, CXXXVII. évf. (2003) 1. sz., 101–122. o.
- Mayerhofer, Lisa (2010): Zwischen Freund und Feind. Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918. München, 2010.
- Mikecs László (1989): Csángók. Budapest, 1989. (Reprint.)
- Nagybacsoni Nagy Vilmos (1922): A Románia elleni hadjárat 1916–1917. II. köt. Havasalföld meghódítása. Budapest, é. n. [1922]; III. köt. Események 1917-ben és a bukaresti béke. Budapest, é. n. [1922]
- Posony Ferenc (1997): Egy moldvai csángó falu társadalmáról. In: Halász Péter (Szerk.): Csángó sorskérdések. Az újkígyósi tanácskozás előadásai. 1994. október 28–30. Budapest, 1997. 16–23. o.
- Rékasy Ildikó (1977): Györffy István munkássága – Bibliográfia. Szolnok, 1977.
- Romsics Ignác (1983): Bukovinai magyarok – hazatelepítési kísérlet 1917–18-ban. Új Tükör, XX. évf. (1983) 5. sz., 18–19. o.
- Selmeczi Kovács Attila (1981): Györffy István. Budapest, 1981.
- Seres Attila (2005): Moldvai csángók és erdélyi románok a magyar kormányok politikájában a 19–20. század fordulóján (1895–1902). In: Egry Gábor–Feitl István (Szerk.): A Kárpát-medence népeinek együttélése a 19–20. században. Budapest, 2005. 457–476. o.
- Suba János (2000): Erdély új – az 1918. május 7-i bukaresti békében megállapított – határának kijelölése. In: Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv. 8. sz. Erdély természeti és történeti földrajza. Nyíregyháza, 2000. 352–365. o.

- Szilágyi Miklós (1984): Györffy István tevékenysége a Néprajzi Múzeumban. *Ethnographia*, XCV. évf. (1984) 4. sz., 577–605. o.
- Tánczos Vilmos (1995): „Deákok” (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. *Erdélyi Múzeum*, LVII. évf. (1995). 3–4. sz., 82–98. o.
- Tánczos Vilmos (1999): A moldvai csángók lélekszámáról. In: Posony Ferenc (Szerk.): *Csángósors. (A Magyarságkutatás Könyvtára XXIII)* Budapest, 1999. 7–32. o.
- Tánczos Vilmos (2010): A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben. *Magyar Kisebbség*, XV. évf. (2010) 3–4. sz., 62–156. o.
- Tóth István György (2004): Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között a 17. században. *Kisebbségkutatás*, XIII. évf. (2004). 1. sz. 86–93. o.
- Vargyai Gyula (1968): A Monarchia által megszállt területek katonai közigazgatása az első világháborúban. In: Csizmadia Andor (Szerk.): *Jogtörténeti tanulmányok II. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései*. Budapest, 1968. 255–269. o.
- Veszely (1870): *Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1868*. Marosvásárhely, 1870.
- Vincze Gábor (2001): A bukovinai székelyek és kisebb csángó-magyar csoportok áttelepedése Magyarországra (1940–1944). *Pro Minoritate*, III. új évf. (2001). 3. sz. 141–187. o.